

Дэл уулын дөрөвдүгээр бичээс

Дэл уулын Баруун билүүний IV бичээс II, III бичээст дэл хадны төгсгөлийн өндөрт босгосон овооны зүүн өмнө талд, нар салхи, усанд өгөршсөн, 65 см өндөр хуудсан хөх хадны толигорт байх ажээ. Тодотговол II, III бичээснээс баруун хойш 256 метрт байгаа болно⁹⁵. Бичээсийг хурц үзүүртэй зүйлээр хадны өнгөн хэсгийг бүрхэж тогтсон, түрхэц төдий нимгэн элгэн хүрэн гадаргуунд олон дахин зурчсангүй, шууд бичсэн ба үсэг зурлага нь хүрэн дээр цагаан харагдах тул их л тодорхой. Гэвч зарим үсэг тэмдэгт он цагийн уртад нар салхинд дахин хүрэнтэн харласан тул сайн эс ажваас мэдэгдэхгүй болжээ.

Өгүүлэн бүхий бичээсийн баруун дээд талд T (W?) (L?) di гэсэн үсэг зурлага байх агаад үг өгүүлбэр бичсэн гэхэд бэрхтэй. Бичээсийн төгсгөлд үсэг мэт хэдэн зураас сараачсан нь буй. Уул бичээсийн эхний таван тэмдэгт 2 см хиртэй бусад үсэг зурлага 1-1,5 см орчим өндөр бөгөөд үг, өгүүлбэрийг дундаа тасархай босоо зураасаар тусгаарлажээ. Бид уул бичээсийг уншиж шинжлэх ухааны эргэлтэд оруулсан бөгөөд анхны судалгаагаа дахин нягтлан толилуулж байна.

Бичээсийн эхийн сийрүүлэг;

>A
r×(J)(r)A
H>H : HAH : HA Y9TY.1
Ч»K Y9THS : Ч»»»J>S : H9TY : ЛЧ>H .2
..... Ч HА : Ч>ЛY(ЧY : YTA : A Y ЧА : АЧ .3
..... |»ЧH>Ч .4

Үсгийн галиг;

T (W?)

T (W?) (L?) di

1. ši y l TQ: QiTQ: QWQ

2. Q W z i ē: i r k n: B W L m D m z: B Q a k l t m z

3. RT: bzsηT: TiG: iē R G ē W R: b n: R...

4. R W (t?) R ms...

Үгийн галиг;

1. aši yel atiq, aqi atiq uquq

2. uquzči irkin bolmadmiz, abqa kältimiz

3. ariti biz sänüt [saηun, sänüt] atiy is [iē] ariy čur bän r...

4. ur oturmīs (olurmīs)...[ölürtmis]

Үгчилэн орчуулбал;

1. асан дийлэх нэртэйг, өгөөмөр алдартайг ухаараг

2. ухааруулагч иркин болцгоосонгүй бид. Ан авд ирцгээв бид

3. цэвэр бид. Жанжин цолтой Иш /ич/ Ариг чур би...

⁹⁵ Ц.Баттулга, Дундговь аймгийн Дэл уул, Их бичигтэд хийсэн судалгаа тайлан, Улаанбаатар, 1997

4. цохиж /авлаж/ суужээ /...../

Утгачилан буулгавал;

1. Ялан дийлэх нэр цуутайг, өгөөмөр /их/ алдартайг мэдэг /ойлгог/
2. Зөвлөгч иркин болцгоосонгүй бид. Ан авд ирцгээв бид
3. Шударга бид. Жанжин цолтой шадар Ариг чур би...
4. авласаар бөлгөө ...

Тайлбар

ᠮᠠᠰᠢ-ᠠᠰᠢ – хэмээх үгийг эртний түрэг хэлний толиудад “переходить, пересекать; преодолевать, переваливать”⁹⁶, “to cross (a mountain)”⁹⁷, “aş- aşmak, bir tepeyi öbür yana geçmek”⁹⁸ гэж тус тус тэмдэглэжээ. Монгол хэлнээ мөн ас (asa), асах (асаqu) гэх үг буйг толиудад “asa -degegsi bosqu, abariqu; qadan-du asaqu”⁹⁹, “асax I. өндөр юм өөд авиран гарах 3. хайрлан эрхлүүлэх хүнд хүүхэд авиран эрхлэх буюу улмаар ташууран хэтрүү зан байдал гаргах; миний хүү битгий асаад бай, аав нь ядраад байна, 4.бусдад хүрч халдах; ах захдаа асах”¹⁰⁰ гэх утгатай болохыг тайлбарлажээ. аш-аші-аса- асаqu гэх үгс цөм язгуур гарал нэг мэт санагдана.

ᠶᠡᠷ yel гэх үгийг Кашгарын Махмутын тольд yel-yéndi (давхих), yélür-yélmek, уепмек (ялах, дийлэх)¹⁰¹ гэсэн утгатайг, бусад толиудад энэ үгийн “салхи” гэх утгыг голлон дурджээ.

Уг хоёр үгийн дээрх утгаас үзвэл “ᠶᠡᠷᠮᠠᠰᠢ yel- нь ялан дийл, ялан дийлэх” гэсэн үг байж болох юм. Энэ үгийн дараа “нэртэй, цуутай, алдартай” гэх үг буйг ч бас харгалзахгүй байж болохгүй.

ᠠᠲᠢᠴᠠ atiq- Толь бичигт “atiq- нь “быть прославленным, знаменитым, atiq kökül-стать знаменитым, прославиться”¹⁰², “to be named, to have a (good or bad) reputation”¹⁰³ (алдартай, цуутай, нэртэй) гэсэн утгатайг тэмдэглэсэн байна.

ᠠᠭᠢ aqi - Эх бичигт гарч буй aqi гэх үгийн утгыг “щедрый”¹⁰⁴, “generous, openhanded”¹⁰⁵, “eli açık, koçak, selek, sömert”¹⁰⁶ хэмээн тайлбарласан байх бөгөөд магадгүй цагаан гэх үгийн язгуураас үүсэлтэй буй за.

⁹⁶ Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, стр. 62.

⁹⁷ Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972, p. 255.

⁹⁸ Divanü Lûgat-it-Türk, tercümesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 552, çeviren Besim Atalay, 4.baskı, Cilt I- IV, Ankara, 1998; Cilt I, III, s. 173-23, 173-21; 261-7, 261-9; Endeks s.42.

⁹⁹ Seçenöyü, Mongyol üges-ün ijaar-un toli, Öbür mongyol-un arad-un keblel-ün qoriy-a, Köke qota, 1988, 114 düger tal-a.

¹⁰⁰ Я.Цэвэл, Монгол хэлний товч тайлбар толь, Улаанбаатар, 1966, 54 дүгээр тал.

¹⁰¹ Divanü Lûgat-it-Türk, tercümesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 552, çeviren Besim Atalay, 4.baskı, Cilt I-IV, Ankara, 1998; Cilt III, s. 64-15, 185-18; 64-13, 185-16; Endeks s.769.

¹⁰² Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, стр. 67.

¹⁰³ Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972, p. 47.

¹⁰⁴ Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, стр. 78.

¹⁰⁵ Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972, p. 78.

ᠠᠯᠠ *uquq*, ᠠᠯᠠᠭᠠᠨ *uquzci* хэмээх үгс “*uqa*-(ухах, мэдэх, ойлгох)” язгуураас үүссэн бөгөөд *uquq*- нь монгол хэлнээ *uquq*- ухаг (ойлгог) хувилбараар тохиолдоно.

Иймд уг үгийг монгол хэлнээ “ухаг, ойлгог, мэдэг” гэж орчуулж байна.

ᠠᠭᠠᠷᠢ (-*ti*-) “чисто”¹⁰⁷, “cleanly”¹⁰⁸ буюу ариун, цэвэр, шударга гэх язгуураас эхтэй эл үг “ᠠᠭᠠᠷᠢ -*ti*” буюу “ариун бөлгөө” гэсэн утгатай байна.

ᠠᠯᠤ *siñüt* гэх үгийн уншлага, утга тодорхойгүй байна. Цаашид нарийвчлан үзэх нь зүйтэй юм. Махмутын тольд “*siñgüt* -*karşığına bir şey verilmeyen ve geri gönderilmeyen armağan*”¹⁰⁹ хэмээн тайлбарласан ба “*süngüt*” гэсэн хувилбар буйг ч тэмдэглэжээ.

Эртний түрэг хэлний тольд “*siñüt*- безвозмездный подарок”¹¹⁰, гэж орчуулсан нь Кашгарын Махмутын толиос авсан ажээ.

Уг үгийг *sāñüt* - (*señün*) гэх цол хэргэмийн баахан ташаарсан бичлэгт хэлбэр гэж мугуйдлаж болох мэт. *Sañun* (*señün*) нь угтаа 將軍 *jiangjun* хэмээх хятад үг, жанжин гэсэн цол, албан тушаалын нэр билээ.

Бичээст өгүүлэн бүхий үгийн дараа цолтой /нэртэй/ гэж буй тул түүний өмнөх үг эрхбиш ямар нэгэн албан тушаал, хэргэм зэрэг, цолын нэр байх учиртай. Иймд *sañun* хэмээх үг мөн болон уу хэмээн таамаглана.

Эрдэмтэн судлаачид уг үгийг дахин нягталж тодруулна гэдэгт найдаад энэ удаад санал болгож буй “жанжин” гэх цолын тухай товч өгүүлье.

Нангиад сурвалжид *chiang chün* (*tsaing-kiuan*), *hsiang-wën* (*siang-uën*)¹¹¹, *šän-gün*, цзянь-цзюнь, сян-вэнь¹¹² зэрэг олон хувилбараар тэмдэглэгджээ.

Анх эртний Чин улсын (II-III зуун) үед орон нутгийн захирагч нараас нутаг дэвсгэр, хил хязгаар тогтоон сахиулахаар цэргийн шинжилгээний анги одуулсан ба хожмоо гэр ажилд оролцсон бүх хүмүүсийг “*жанжин*” цолоор хөхүүлэн шагнасан гэдэг. Тухайн үедээ төдийгүй алсдаа ч энэ цол хэргэм гавьяа зүтгэл, эрх мэдлийн илэрхийлэл болон уламжлагдсаар Тан улсын сүүл үеэс цэргийн зэрэг дэв, цол хэргэм болж идэвхитэй хэрэглэгдэх¹¹³ болсон бололтой.

Эл цол түргүүдээс уйгур улсад уламжлагдсан ба уйгур *sañun*¹¹⁴, монгол *senggün* /сэнгүн/¹¹⁵ хэмээх нь угтаа “жанжин” цолоос эх улбаатай байж магадгүйг

¹⁰⁶ Divanü Lûgat-It-Türk, tercümesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 552, çeviren Besim Atalay, 4.baskı, Cilt I-IV, Ankara, 1998; Cilt I, s. 90-6; Endeks s.15.

¹⁰⁷ Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, стр. 53.

¹⁰⁸ Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972, pp. 211.

¹⁰⁹ Divanü Lûgat-It-Türk, tercümesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 552, çeviren Besim Atalay, 4.baskı, Cilt I-IV, Ankara, 1998; Cilt III, s. 362-11, 362-13; Endeks, s.524.

¹¹⁰ Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, стр. 501.

¹¹¹ H.Ecsedy, Old Turkic Titles of Chinese Origin, - Acta Orient, Hung, Tom. XVIII, Budapest, 1965, p. 84-91.

¹¹² А.Г.Малаявкин, Материалы по истории уйгуров в IX-XII вв., Том II, Новосибирск, 1974, стр. 127.

¹¹³ H.Ecsedy, Old Turkic titles of chinese origin, -Acta Orient, Hung, Tom XVIII, Budapest, 1965, p. 88.

¹¹⁴ B.Csongor, Chinese in the Uighur Script of the T'ang-period, Acta Orient, Hung. Tom II, Budapest, 1952, pp. 93-97